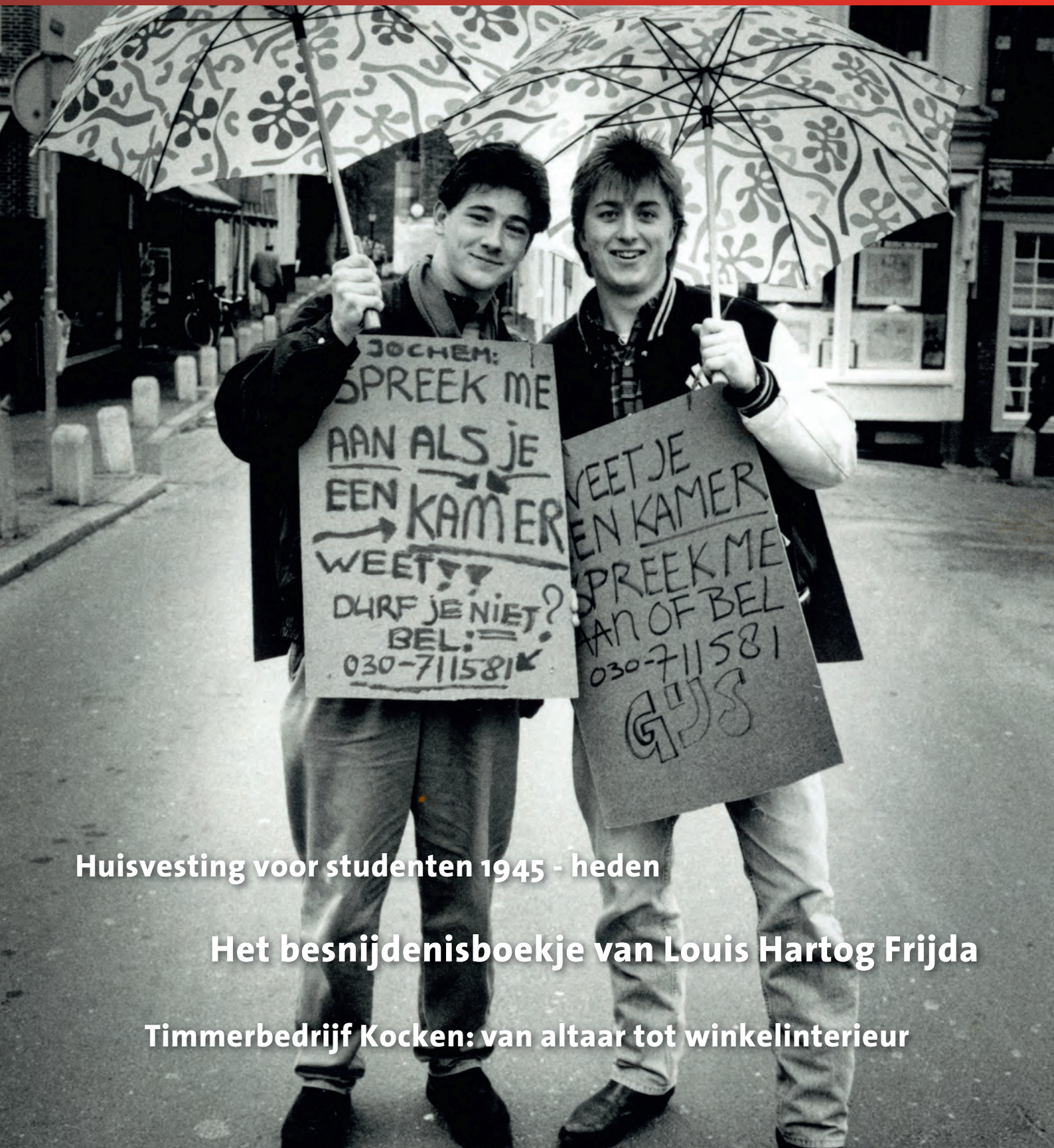

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 91^e jaargang • februari 2018 • losse verkoop € 4,50

Oud Utrecht 1

Huisvesting voor studenten 1945 - heden

Het besnijdenisboekje van Louis Hartog Frijda

Timmerbedrijf Kocken: van altaar tot winkelinterieur

een advertentie
is nooit voldoende

jeroen tirion, grafisch ontwerp - info@jeroentirion.nl

magische miniaturen

23 februari t/m
3 juni 2018

Museum
Catharijne
Convent

Sinds 1933
dienstbaar aan
de Utrechtse
samenleving

Dag en nacht
bereikbaar voor
directe hulp na
overlijden
(030) 262 2244

PCB
UITVAARTZORG

Meer informatie:
www.pcbuitvaartzorg.nl

PCB UTRECHT
PCB BILTHOVEN
PCB NIEUWEGEIN
PCB VIANEN

Donaudreef 25
3561 EL Utrecht
Telefoon
[030] 262 2244

BGNU

VAN ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

4

Arien Heering en Bettina van Santen

Op kamers

Studentenhuisvesting in Utrecht sinds 1945

11

Ton H.M. van Schaik

Sint Jozef langs de Grift

Lotgevallen van het timmerbedrijf Kocken

16

Signalement

18

Louis H. Cohen

'Een joodse plicht tot in den dood'

Louis H. Frijda, besnijder te Utrecht

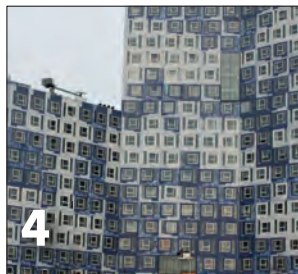
24

Maria de Bruijn

De Swarte Leeuw, een verloren gewaande gevelsteen

27

Agenda

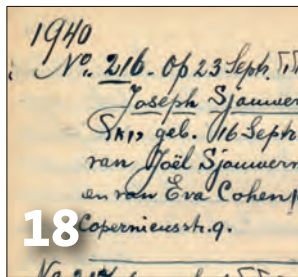
Van hospita tot studio

Het aanbod aan studentenhuisvesting is in Utrecht sinds 1945 gigantisch gegroeid, maar nooit kon het gelijke tred houden met de vraag. Tegenover de trend naar individualisering blijft een grote behoefte bestaan aan ontmoeting met andere studenten.

Timmerfabriek Kocken

Het begon in het Duitse Kevelaer met een werkplaats voor kerkmeubelen, crucifixen en beelden. In 1913 vestigden de Utrechtse broers Kocken een bedrijf in hun geboortestad. Onder het toezicht van Sint Jozef maakten de kerkelijke opdrachten langzaam plaats voor meer profane.

Het besnijdenisboekje

Van 1927 tot 1943 was Louis Hartog Frijda mohel, oftewel besnijder van Utrecht. In een boekje noteerde hij gegevens over de 247 joodse jongetjes die hij besneed. Net als 138 van hen zou Frijda de oorlog niet overleven.

□ OMSLAG: JOCHEM RUPERT (LINKS) EN GIJS ROTTEVEEL (RECHTS) IN 1990 OP JACHT NAAR EEN STUDENTENKAMER. FOTO FELIX KALKMAN UN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Op kamers

Studentenhuisvesting in Utrecht sinds 1945

Vóór de Tweede Wereldoorlog woonden de meeste studenten op kamers bij een hospita, waar bezoek na 10 uur 's avonds vaak verboden was. Na 1950 werd de huisvesting in speciale studentenhuizen met een gemeenschappelijke huiskamer en keuken steeds belangrijker. De Stichting Studenten Huisvesting Utrecht liet daarvoor grote, nieuwe studentencomplexen bouwen. Toch is de particuliere kamerverhuur al die tijd de grootste huisvester van studenten in de stad gebleven.

Afwas in de gemeenschappelijke keuken van een 'eenheid' in studentenflat van Lieflandlaan, 1983. Achter het tv-toestel hangt een poster van de anti-kruisrakettendemonstratie in Den Haag op 29 oktober van dat jaar.

□ FOTO WERRY CRONE, SFU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELD MATERIAAL

Kamernood was een woord dat in de jaren vijftig in toenemende mate opdook in de krantenkoppen. Dat begon vaak al in mei als het Utrechtse Studentenbureau voor Kamerbemiddeling meldde hoe groot het verwachte tekort voor het komende studiejaar zou zijn. Dat tekort liep elk jaar op, niet alleen omdat het aantal studenten groeide, maar ook omdat de Utrechters maar spaarzaam betaalbare kamers aanboden. Enerzijds kwam dat door de algemene woningnood, anderzijds maakte de groeiende welvaart het op kamers nemen van een student minder noodzakelijk. En wie wel kamers verhuurde, wilde liever geen eerstejaars

Arien Heering

Jurist en architectuurhistoricus. Als architectuurhistoricus werkte ze bij het Erfgoedhuis Utrecht en bij Landschap Erfgoed Utrecht en is ze lid van welstandsmonumentencommissies.

Bettina van Santen

Architectuurhistoricus bij de Gemeente Utrecht en redactielid van dit tijdschrift.

of vrouwelijke studenten. De eerstejaars vierden nog teveel feest en de meisjes kookten of deden stiekem de was, terwijl dat bij de meeste particuliere verhuurders niet gewenst was. Het was gebruikelijk dat de student naar de vereniging ging om te eten en plezier te maken, maar niet de eigen kamer daarvoor gebruikte.

Die wrevel tegen studenten bleek ook toen zij publiekelijk aandacht vroegen voor de grote kamernood. In juli 1963 stonden enkele studenten dagenlang met een begrafeniskoets op de Neude om kamers te werven. Student psychologie Wim Koersen constateerde 'zoveel wanbegrip'. Hij kreeg vooral te horen van zijn Utrechtse medeburgers 'dat ze zich eerst maar eens moesten gaan gedragen'.¹ De actie leverde desalniettemin 99 nieuwe kamers op, maar het was een druppel op een gloeiende plaat. Het werd tijd voor een professionele aanpak van de studentenhuysvesting.

Oprichting van de SSH

Tijdens de Wederopbouw kende de overheid en het bedrijfsleven grote economische waarde toe aan het stimuleren van academische opleidingen. Stimuleren betekende niet alleen het instellen van een beurzensysteem, maar betrof ook allerlei andere aspecten van het studentenleven, waaronder de huisvesting. Voor de kwaliteit én het rendement van universitair onderwijs was goede huisvesting van groot belang. Wie goed woont, kan beter studeren! was het motto.

Maar ook zou het samenwonen met andere studenten - met verschillende

Om de hoge (kamer)nood te symboliseren zet de Studenten Vakbeweging (SVB) in juli 1963 een begrafeniskoetsje in. Dat is strategisch geparkeerd voor het postkantoor aan de Neude.

□ FOTO PERSFOTOBUREAU 'T STICHT, SPAARNESTAD PHOTO | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

achtergronden en studies - de vorming tot waardevolle leden van de samenleving positief beïnvloeden. De in 1953 ingestelde *Adviescommissie voor te treffen voorzieningen ten behoeve van studenten* onder leiding van F.J.T. Rutten formuleerde allerlei regels en voorwaarden en stimuleerde de oprichting van professionele studentenhuysvesters. In Utrecht werd op 22 juni 1956 de Stichting Studenten Huisvesting opgericht.

De eerste studentenpanden van de SSH waren bestaande huizen in Utrecht-Oost (Johan de Wittstraat 5) en de binnenstad (Lange Nieuwstraat 103), die geschikt gemaakt werden als jongens- of meisjeshuizen. Al snel was duidelijk dat aankoop van bestaande huizen niet voldoende was en ging de SSH over tot nieuwbouw. In 1960 verrees een eerste

complex aan de Opaalweg en daarna volgden het I.B.B.-complex (Ina Boudier Bakkerlaan) en Tuindorp-West (Van Lieflandlaan).

In die grote complexen kreeg het door de Commissie-Rutten gepropageerde 'samenleven' zijn vorm in de gemeenschappelijke ruimte. Aanvankelijk was deze ruimte bedoeld als 'ontbijtkamer', omdat men er van uit ging dat de student op de vereniging zou eten. Maar in de praktijk werd er al snel ook gekookt en kreeg de gezamenlijke ruimte per wooneenheid een veel belangrijkere functie. De gezamenlijke eetkeuken/huiskamer bleek een prima plek om elkaar te ontmoeten, feesten te geven en gewoon rond te hangen. 'Een ruimte waar je zonder excuus heen kunt en waar je mensen ontmoet.'² En soms inspireerde het tot een blijvende levensstijl. Wim

Hoog- en laagbouw aan de Ina Boudier-Bakkerlaan (1983).

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Drees kwam in 1972 op het Van Lief-land-complex wonen. Er werd niet gezamenlijk gekookt, maar het viel hem op dat wat de één kookte, de volgende dag door de ander werd klaargemaakt. De enige vegetariër op de eenheid leidde zo tot zeven vegetariërs en Wim zelf is dat altijd gebleven.³ Er waren in de complexen ook gezamenlijke ruimten voor ontmoeting en recreatie zoals Chez BÉBÉ en de Kadodder (Van Liefland), maar die reddden het uiteindelijk niet. De student ging liever uit in de stad of bouwde een feestje op de eigen etage.

Wonen op De Uithof

Ondertussen voerden de Universiteit en de gemeente Utrecht ruim dertig jaar lang hevig discussie over wel of niet wonen op het universiteitscentrum De Uithof. De tegengestelde opvattingen openbaarden zich al in 1960, toen bleek dat in het 'Plan Van der Steur' - het eerste stedenbouwkundige plan voor De Uithof - geen woonfunctie was opgenomen. Door de woningnood had de gemeente dringend behoefte aan extra woonruimte in de stad, maar de universiteit bleef 'wonen op De Uithof' categorisch afwijzen.

Ook de geluiden uit de studentenwereld vonden bij de universiteit geen gehoor. De faculteit Sociale Wetenschappen, die sinds 1968 op de Uithof

zat, stelde zich op het standpunt 'dat de aanwezigheid van een niet te klein aantal studenten - en wellicht ook een aantal van de jonge, nog mobiele stafleden - de dreiging van de absolute onleefbare leegte 's avonds zou helpen afwenden'.⁴

In de jaren zeventig nam de Utrechtse Studenten Federatie (USF) door de toenemende kamernood eveneens stelling voor een woonfunctie in het

rapport *Wat een bof, die Uithof*. Helemaal in lijn met de tijdgeest vond de USF dat de toekomstige bevolking van De Uithof een heterogene samenstelling zou moeten hebben, dat de helft van het aantal woningen voor één- en tweepersoonshuishoudens gereserveerd zou moeten worden en dat 'gettovorming' vermeden diende te worden, omdat dit andere sociale groeperingen nog verder in een maat-

Een van de drie hoogbouwflats en een laagbouwflat van het SSH-complex in Tuindorp-West enkele jaren na de oplevering.

□ FOTO J.C. JANSSEN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De Utrechtse student 1945 tot nu

Dit artikel is gebaseerd op een (veel uitvoeriger) hoofdstuk uit *De Utrechtse student 1945 tot nu*, een rijk geïllustreerd overzichtswerk over het Utrechtse studentenleven. Leden van Oud-Utrecht kunnen het boek met korting reserveren.

In 1945 kende Utrecht 5.000 studenten, tegenwoordig ruim 66.000. Sommige dingen zijn in die 70 jaar onherkenbaar veranderd, andere komen nog vertrouwd voor. Hoe studenten woonden, werkten, studeerden en ontspanden leest u in dit boek onder redactie van professor Leen Dorsman. *De Utrechtse student: 1945 tot nu* biedt een reis vol herkenning en verrassing door het verleden en heden van het Utrechtse studentenleven. Het boek onder redactie van Leen Dorsman, Hylke Faber en Pieter Stolk telt ca. 320 bladzijden en wordt gebonden en in full color uitgegeven. ISBN 978 90 824740 1 5. Het kost € 34,50 exclusief verzendkosten.

Bestel voor 28 februari en ontvang *De Utrechtse student met Oud-Utrecht* korting voor slechts € 29,- (excl. verzendkosten). Surf naar www.ddm.works/studenten-leven en gebruik kortingscode OUD-UTRECHT.

schappelijk isolement zou plaatsten. Dat de universiteit ten langen leste toch omging, kwam omdat in de loop van de jaren tachtig duidelijk werd dat studenten Utrecht begonnen te mijden vanwege de notoir hoge kamernood. Het negatieve imago van de universiteit vanwege de lange wachtlijsten, brak het meer dan dertig jaar durende verzet tegen wonen op de Uithof. In 1993 werd het stedenbouwkundig plan aangevuld met een apart cluster voor huisvesting, exclusief bestemd voor studenten en hbo'ers.

Wat volgde was een reeks grote nieuwe studentencomplexen die de SSH in opdracht van de universiteit bouwde en exploiteerde, en die De Uithof enorm verlevendigd hebben. Niet alleen zorgden de winkels, koffietentjes en bars en een nieuwe universiteitsbibliotheek ervoor dat De Uithof na vijf uur niet langer donker en uitgestorven was, ook de studentenflats zelf verlevendigden het straatbeeld met hun opvallende en kleurrijke architectuur. Van de Cambridgegelaan, die als een reusachtige grijze spin midden in een ecologisch kwetsbaar moerasbosje ligt, tot Casa Confetti met zijn zuurtjeskleuren, de felrode kopse gevels van De Bisschoppen en de blauwwit betegelde wolk Johanna met The Village als hippe koffietent, overal zijn alle dagen in de week 24 uur per dag jonge mensen op straat. Waar de Uithof lang het imago had van een onleefbare plek, is het anno 2017 een populaire woonlocatie voor 2.500 studenten geworden. Velen zien het voordeel van de collegebank op loopafstand, van het

sportcomplex Olympos dichtbij, van kamers die groot en goed qua huurprijs zijn en van de kleine wooneenheden. Margot van Dongen, die van 1999 -2003 in de Cambridge woonde, vond het heerlijk dat ze naar haar colleges biologie kon lopen. 'Studenten rechten en letteren woonden er nauwelijks, die bleven liever in de stad wonen of in het IBB.'⁵

Particuliere verhuur

De kamernood bleef door de jaren heen groot en de SSH voorzag maar in een beperkt deel van de huisvesting. Het merendeel (bijna 2/3) van de studenten woonde in de particuliere verhuur of reisde heen en weer. In de jaren zestig en zeventig stonden de meeste particuliere studentenhuizen in Utrecht-Oost en in de binnenstad. Ook in Lombok zaten veel studenten op kamers. Het waren wijken die nog aan het begin van de stadsvernieuwing stonden en de huizenprijzen waren laag. Soms kochten studenten daarom zelf een pandje en knapten het op. Oudwijk telde om die reden in

de jaren zeventig het hoogste aantal studenten van de stad (8,4 tegen 4,3 procent in de rest van de stad).

De komst van studenten leverde soms spanningen op met de autochtone bewoners. Studenten waren in de ogen van buurtbewoners 'vreemd volk': ze praatten anders, kleeadden zich anders en gedroegen zich anders dan men gewend was. Karel Roodakker, student sociale geografie, kocht in 1974 samen met zijn vriendin een pandje in Oudwijk. Met medestudenten startte hij een actie in de buurt voor geveltuintjes: een stoeptegels lichten en daar plantjes in zetten. Dat ging er niet in bij de Oudwijkers, 't ziet er niet uit [...] dat groen dat mogen ze van mij, maar dan moeten ze het wel onderhouden'.⁶

Rond de eeuwwisseling werden nieuwe trends zichtbaar in de particuliere verhuur: steeds vaker kochten ouders een huis voor hun studerende kind en daarnaast waren vooral commerciële verhuurders actief. De concentratie van studentenpanden verschoof naar Rivierenwijk en Zui-

*Opening studentencomplex Cambridgelaan,
De Uithof, 19 september 1999.*

□ FOTO MAARTEN HARTMAN | ARCHIEF U-BLAD

len. De komst van (meerdere) studentenpanden in een straat veroorzaakte soms overlast. In de jaren negentig begon de gemeente in sommige buurten strenger op te treden tegen woningsplitsing en kamerverhuur, maar voorkomen kon men het niet. Er viel nu eenmaal veel te verdienen aan particuliere verhuur.

Problematischer was het verschijnsel van de huisjesmelkers die panden volstoppen met studenten en minimaal onderhoud pleegden. Ze buiten hun studenten niet alleen financieel uit, maar namen het ook niet zo nauw met de veiligheid. Sommigen waren berucht vanwege het treiteren van huurders. Zo pestte een beruchte huisbaas in Utrecht zijn vrouwelijke studenten door af en toe naakt door het huis te lopen. Sinds 2010 kiest de Landelijke Studenten Vakbond de huisjesmelker van het jaar. Een verhuurster, die ook in Utrecht actief was, kreeg die 'eer' meerdere jaren achter elkaar: 'de gemiddelde bewoner betaalt €230,- meer dan de wettelijk maximale huurprijs. Naast het oplichten, bestellen, bedreigen en in gevaar brengen van haar huurders, heeft ze ook illegaal gebruik, illegale bewoning, illegale bebouwing [...] op haar naam staan.'⁷

Studentencomplex Johanna, 2015.

□ FOTO: ARCHIEF U-BLAD

Verenigingshuizen

Een geheel eigen vorm van studenten-huisvesting zijn de verenigingshuizen. Die huizen waren - in tegenstelling tot wat de Commissie-Rutten na de oorlog propageerde - niet opgericht om studenten van verschillende sociale achtergronden te laten samenwonen.

Huurders met mevrouw A. Groenewoud-de Oude die in oktober 1982 haar 50-jarig jubileum vierde als hospita van het studentenhuis Ramstraat 17.

□ FOTO MAARTEN HARTMAN | ARCHIEF U-BLAD

Zij hadden juist het tegengestelde doel, namelijk wonen met gelijkgezinden om de leden meer bij de vereniging te betrekken en de verenigingscultuur te versterken: 'De huisjongste moet de indrukwekkende verhalen van ouderejaars aanhoren en raakt daardoor geïmponeerd. De huisjongste gaat een oudere huisgenoot imiteren en zo ontstaat het merkwaardige feit dat huisgenoten in een bepaald pand bijzonder op elkaar gaan lijken.'⁸ De oudere huisgenoten werden overigens niet alleen geacht de huisjongsten in de mores van de sociëteit in te wijden, maar ook steun en toeverlaat te zijn in de studie en het leven buiten de vereniging.

De verenigingshuizencultuur bleek in een behoefte te voorzien en groeit nog steeds. Het Utrechtsch Studenten Corps had in 1898 als eerste vereniging een eigen corphuis en anno 2017 woont 70 tot 80 procent van de leden in een van de 70 verenigingshuizen. Om dit percentage te verhogen werd zelfs een speciale commissie opgericht. Ook andere gezelligheidsverenigingen als Veritas en Unitas en grote studentensportverenigingen als de roeiclub Triton onderkennen het belang van verenigingshuizen om leden aan zich te binden. Ook zij hebben verenigingshuizen en commissies om het huizenbezit te promoten. Met 90 meisjeshuizen en ruim 60 gemengde huizen zijn de vrouwen van de Utrechtse Vrouwelijke Studentenvereniging (UVSV/NVVSU) de absolute koploper.

Om in een verenigingshuis te kunnen wonen, moeten studenten hos-

pitaleren. Zo heet het selectiesysteem waarbij bewoners van een huis een aantal (meestal) eerstejaars uitnodigen voor een huisborrel om te beoordelen wie er het beste in het huis en bij de huiscultuur past. Tijdens de kennismakingstijd - de ontgroening - is er volop gelegenheid om de leuk-

ste toekomstige huisgenoten onder de eerstejaars te spotten en die uit te nodigen voor de hospiteerborrel. Na afloop stemt het huis de nieuwe huisgenoot in, de anderen worden afgebeeld. Het systeem is hard: sommigen krijgen tien uitnodigingen, anderen geen enkele.⁹

Enkele bewoners in de huiskamer van Massekast 7, een van de huizen van de meisjesstudentenvereniging UVSV/NVVSU. In 2007 behalen ze de tweede plaats in de landelijke competitie 'Studentenhuis van het jaar'. De winnaar, 'WS96 Partyhuis' komt ook uit Utrecht.

□ FOTO MAARTEN VAN DEN HAAK | ARCHIEF U-BLAD

Bewoners van het studentenhuus Goedestraat 37bis te Utrecht, na de avondmaaltijd 23 februari 1990.

□ FOTO ELLEN KOK, SFU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Hospiteren was in het verleden exclusief verbonden met studentenverenigingen; bij de SSH was de nieuwe huisgenoot eenvoudig de bovenste persoon van de wachtlijst. Tegenwoordig wordt hospiteren ook in SSH-huizen beter voor de sfeer in huis geacht en worden in de meeste SSH-complexen de bovenste tien of vijftien mensen van de wachtlijst uitgenodigd voor een hospiteeravond. Soms zijn er vriendengroepen gehuisvest in SSH-huizen, die buiten de wachtlijst om hun eigen vrienden als huisgenoot mogen kiezen.

Toekomst

De wooncomplexen van de SSH op De Uithof zijn illustratief voor de veranderde opvattingen over studentenhuysvesting. Ze weerspiegelen de verschuiving naar een steeds welvarender en individueler geworden samenleving. Belangrijker dan de tendens naar grotere kamers was de verschuiving van grote eenheden met gezamenlijke voorzieningen naar zelfstandige kamers of woonstudio's met eigen douche, wc en kookegelegenheid. Hoewel het merendeel van de jongerejaars nog steeds het liefst samen met anderen in huis woont, geeft tweederde van de ouderejaars de voorkeur aan zelfstandig

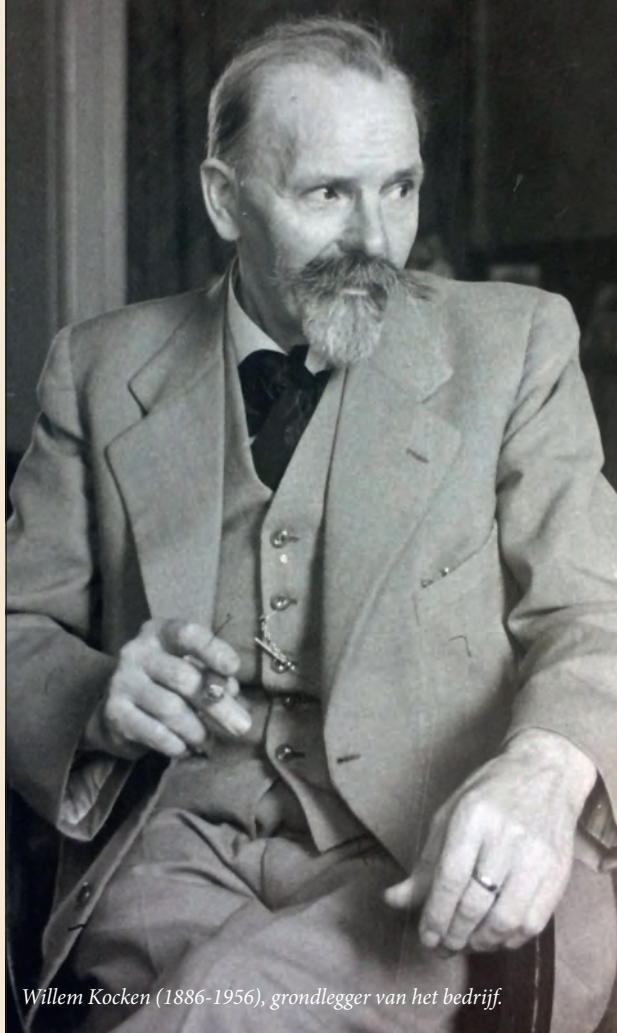
wonen. De studentencomplexen op De Uithof, met een relatief groot aantal individuele woonstudio's en de vaak kleine wooneenheden, spelen goed in op deze trend.

Een nieuwe ontwikkeling waarmee studentenhuysvesting te maken krijgt, is het wonen van en met statushouders, gehandicapten en een groeiend aantal buitenlandse studenten.

Voor al die studenten moeten kamers zijn en de rode draad bij die vele vormen van studentenhuysvesting bleef, ondanks de individualisering, de gehechtheid van studenten aan de ontmoeting met de huisgenoot in de huiskamer of keuken: 'daar plof je neer als je thuiskomt, niet in je kamer. Niemand verwacht iets van je en toch ben je niet alleen.'¹⁰

Noten

- 1 'Publiek heeft meer voorlichting nodig', in: *Utrechtsch Nieuwsblad* 18 juli 1963.
- 2 Ton Jochems, geciteerd in: Meral van Leeuwen, *Het IBB-Boek. Vijftig jaar wonen in studentenflats aan de Ina Boudier-Bakkerlaan* (Utrecht 2012) 158.
- 3 Interview Wim Drees.
- 4 A. Heering, *Kast, kamer of spacebox. Studentenhuysvesting in Utrecht*. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht (Utrecht 2005).
- 5 Heering, a.w., 102.
- 6 H. van der Loo, R. Loozen en R. Oosterman (1998), *Buurt in balans. Levensstijlen in nieuw Oudwijk* (Utrecht 1998) 108, 143.
- 7 Beruchte huisjesmelkers op een rij: www.studenten.net/artikel/beruchte-huisjesmelkers-op-een-rij
- 8 Blankenberg, H.M., (red.), *Het Utrechts Studenten Corps, 1936-1986* (Utrecht 1986) 222.
- 9 Het systeem bij UVSV / NVVSU is wat socialer, omdat het bestuur ervoor zorgt dat de meisjes zonder uitnodiging toegevoegd worden aan de namen op de briefjes met voorkeursnamen die de huizen inleveren. Daardoor krijgt iedere gegadigde minimaal één uitnodiging voor een hospiteerborrel.
- 10 Interview Anne Wijkstra.

Willem Kocken (1886-1956), grondlegger van het bedrijf.

Sint Jozef langs de Grift

Lotgevallen van het timmerbedrijf Kocken

Negentig jaar lang stond de timmerfabriek Kocken aan de Vlasstraat. Wie via de Blauwkapelseweg rechtsaf de Bleijenburgkade (nu Alexander Numankade) opreed, passeerde haar aan de achterkant en ving daarbij een glimp op van Jozef de timmerman, beschermheilige van het bedrijf. De Kockens waren bekwame ambachtslieden die in Utrecht en daarbuiten veel gewijde en profane sporen achterlieten.

Ton H.M. van Schaik

Historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

Alle illustraties zijn afkomstig uit het bedrijfsarchief tenzij anders vermeld.

Zoektochten naar de familienaam Kocken op genealogische sites komen meestal uit in Noord-Brabant.¹ De bakermat van de uitgebreide Utrechtse tak ligt aan de Mariastraat 28, van oorsprong het 15e-eeuwse poortgebouw van het Huis Zoudenbalch. In 1733 werd in de poort een winkel gebouwd met achterin een woonhuis. Sinds die tijd is er een brood- en banketbakkerij gevestigd geweest, in de 19e eeuw bemand door twee generaties Kocken, eerst Leonardus (1813-1892), later diens zoon Johannes (1849-1894).²

De laatste moest vanwege een aandoening aan de luchtwegen, die 'de bakkersziekte' werd genoemd, in 1889 zijn bedrijf opgeven. Hij werd de vader van drie kunstzinnige zoons: Henricus (Hein), een bekende glazenier gevestigd op de hoek van de Wittevrouwensingel recht tegenover de gevangenis Wolvenplein, wiens werk in Utrecht nog hier en daar te zien is³, Leo, houtsnijder en beeldhouwer aan de Korte Smeestraat, en Willem (1886-1956), de schrijnwerker en meubelmaker om wiens bedrijf in 'Kerkmeubelen en Betimmeringen' het hier begonnen is.

Liefde in Kevelaer

Willem begon in zijn geboortestad op 1 april 1901 aan zijn opleiding tot meubelmaker. Niet op de ambachtsschool, hoewel die toen al bestond, maar als leerling bij een baas, de niet meer te achterhalen fa. Joh. Van de Brink.⁴ Hij bleef er precies drie jaar, tot 1 april 1904.

Van 1904 tot 1913 werkten de gebroeders Kocken in het Duitse Kevelaer.

Zijn oudste broer Hein was in 1903 vertrokken naar het Duitse Kevelaer, een ook door Nederlanders druk bezochte Maria-bedevaartplaats vlak over de grens ter hoogte van Venlo, een centrum van kerkelijke kunst en kitsch en de daarin werkzame ambachten. Hein wilde zich er verder bekwamen in het glazeniersvak en kwartier maken voor de rest van het gezin. Een jaar later voegde Willem zich bij hem met de bedoeling hier een voortgezette opleiding te volgen tot meubelmaker /schrijnwerker. Zijn moeder, intussen een weduwe zonder enige financiële voorziening, en twee andere broers, onder wie de beeldhouwer Leo, kwamen ook naar Kevelaer. In Leo's werkplaats ging Willem na zijn *Gesellenprüfung* in 1904 aan de slag. Samen waren ze de *Gebrüder Kocken Kevelaer. Fabrik feiner Holzwaren, Kruzifixe-Atelier für Bildhauerei*. Hun gezamenlijke bedrijf bleef hier niet lang want enkele jaren later, in 1913, keerden de broers vanwege de oorlogsdreiging terug naar Utrecht, met medenemen van hun machines voor houtbewerking. Ze vestigden zich aan de Strosteeg als de eerste machinale houtbewerkingsfabriek in de stad. De gemeente gaf een vergunning af voor 'het plaatsen van twee electromotoren (gelijkstroom) van twee E.P.K. tot het drijven van een freesmachine en een schaafmachine'.

Bij de terugkeer naar Utrecht had ook de liefde een rol gespeeld, want rond 1910/11 ontmoette Willem Alida Oostveen, dochter van een hovenier met veel grond in de latere Vogelbuurt. Hun kennismaking vond plaats in Kevelaer, want Alida was met de jaarlijkse bedevaart van de Utrechtse Broederschap van O. L. Vrouw van Kevelaer naar de bedevaartplaats gereisd en kwam daar stadgenoot Willem Kocken tegen. Vader Oostveen wilde wel graag weten met wie zijn dochter verkering had en vroeg inlichtingen over de aspirant-schoonzoon bij de pastoor-deken van Kevelaer. Die verzekerde dat het om een jongen ging die hier 'brav gelebt' en zijn 'religiösen Pflichten treu erfüllt hat'. Niets stond een huwelijk dus in de weg en het stel trouwde op 12 juni 1917 in de Jozefkerk aan de Draaiweg, de parochiekerk van de bruid.⁵

Alida vestigde haar naam met een eigen modewinkel aan de Biltstraat, die tot 1957 standhield. Het combineren van werk en gezin was voor het echtpaar kennelijk geen probleem, hoewel het in de loop der jaren tien kinderen kreeg. Willem kon eind 1917, begin 1918 dankzij financiering door schoonvader Oostveen, samen met zijn broer de panden Vlasstraat 28, 30 en 32 betrekken om daar hun bedrijf uit te gaan oefenen. Twaalf jaar later, 1929, gingen de broers uit elkaar en verhuisde Leo met zijn beeldhouwersatelier naar de Korte Smeestraat. Willem bleef in de Vlasstraat onder de naam *Willem C.A. Kocken, Kerkmeubelen en Betimmeringen*. Ondanks de economische crisis gaan de zaken in de jaren dertig voorspoedig. Het is de periode van de kerkenbouw in elke nieuwe stadswijk en de bloei van het katholieke leven in de stad en de wijde omtrek.

Jozef van Smakt (L)

Wie het fabriekspand vanaf de Blauwkapelseweg aan de kant van de Biltse Grift langs de toenmalige Bleijenburgkade passeerde, zag rechts onder het puntdak een tegeltableau, waarvan de voorstelling niet makkelijk te identificeren was. Van meer dichtbij was de figuur van Jozef van Nazareth herkenbaar, de timmerman die de pleegvader of 'voedstervader' van Jezus was. Het tableau is samengesteld uit vijftien tegels met daarop een staande Jozef met voor zich in volle lengte het Jezuskind, door de vaderfiguur met diens linkerarm in een beschermend gebaar omvat,

De fabriek aan de Vlasstraat in 2008 gezien vanaf de Alexander Numankade. Rechts bovenin het Jozeftableau.

terwijl de rechterhand naar de verte wijst, dat was toen richting Het Utrechts Archief, dat sinds 1969 schuin aan de overkant lag. De afbeelding is een haast identieke kopie van het beeld in Smakt, de enige bedevaartplaats in Nederland ter ere van St. Jozef, gelegen op de grens van de provincies Noord-Brabant en Limburg.⁶

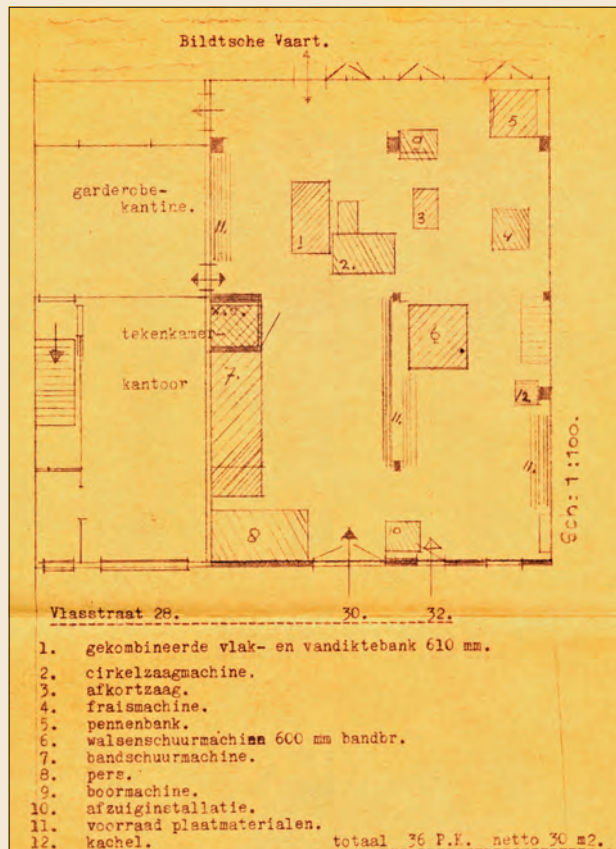
Het tableau was in 1947 na een uitbreiding van de fabriek - er kwam een verdieping op - aangebracht met een dubbel motief. Willem Kocken had een bijzondere devotie voor Jozef als patroonheilige van de timmerlieden en hij wilde er zijn dankbaarheid mee tot uiting brengen voor de veilige manier waarop zijn gezin en zijn bedrijf de oorlog waren doorgekomen.⁷

Een ander gesternte

Ook na de oorlog bloeide het bedrijf nog vele jaren, zij het onder een ander gesternte. In 1946 kwam zoon Ton (A.F.C., 1929-2017) in de zaak. Hij zou tien jaar later, na de dood van zijn vader in 1956, de zaak succesvol voortzetten en verder uitbouwen. In het eerste decennium lag het accent op het herstel van oorlogsschade en na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) en de daarop gevolgde liturgische vernieuwingen, op de herinrichting van kerkruimtes. Daarin moest bijvoorbeeld een nieuw, vaak verplaatsbaar, celebratiealtaar een viering 'met het gezicht naar het volk' mogelijk maken. Zo werd al rond 1960 de kathedrale Catharinakerk aan de Lange Nieuwstraat van haar bonte neogotiek ontdaan en werd het oksaal (orgel- en koorbalkon) van voorin de kerk verplaatst naar helemaal achterin, waar het de koorzolder uitbreidde. Omdat het oksaal voorin op de trap-

De voorstelling van St. Jozef van Smakt onder het puntdak.

Plattegrond van de fabriek eind jaren zestig.

treden stond, moest het geheel voor deze nieuwe bestemming worden verhoogd, waarvoor Ton Kocken de opdracht kreeg. Het was een kolfje naar zijn hand: 'Als mensen met een technisch probleem kwamen, dachten wij erover na en kwamen met een oplossing.'⁸

Soms had hij zijn opdrachten aan goede relaties te danken. Zijn broer Willem (1920-2008) was als 'broeder Frits' monnik in de trappistenabdij van Zundert. Ton timmerde nieuwe, meer eenvoudige koorbanken voor de gemeenschap. Die zijn intussen ook weer door nog simpler exemplaren vervangen, want de vernieuwingen in de Nederlandse katholieke kerk buitelden in deze jaren over elkaar heen. Bijvoorbeeld in IJsselstein, waar het maar weinig scheelde of de neogotische Nicolaaskerk van Tepe was daar in de jaren zestig afgebroken. Op het nippertje viel het besluit haar te restaureren en zo maakte Kocken er rond 1970 onder meer een nieuwe, meer eigentijdse stellage voor het beeldje van Onze Lieve Vrouw van Eiteren.

Kapel op de bovenste verdieping van het Bonifatiuscollege.

Interieur herenmodezaak William House aan de Choorstraat.

□ FOTO RENES ARNHEM

Toen in 1972 de grote neogotische Biltstraatkerk werd afgebroken, kwam er twee jaar later op hetzelfde terrein een veel kleiner, intussen ook weer buiten gebruik gesteld kerkgebouw, waarvan het interieur door de firma Kocken werd vervaardigd.

Maar hij kon ook protestantse kerken tot zijn klandizie rekenen. Zo bemeubelde hij de typische gereformeerde wederopbouwkerk Pniël aan de Bos en Lommerweg in Amsterdam, intussen een cultureel centrum. Maar hij voorzag ook kerken in Ouddorp, Kampen en Borculo van een passende inrichting. In het streng protestantse Rijssen (Overijssel) maakte hij het mee dat midden onder de klus een geschil in de gemeente tot een scheuring leidde, waardoor hij een ruimte die aanvankelijk voor 4.000 mensen bestemd was, nu voor 2.000 lidmaten in gereedheid moest brengen.

Toen de kerkelijke opdrachten terugliepen was Kockens naam voldoende gevestigd om door profane projecten te worden gecompenseerd. Zo richtte hij de portalen in van het Beatrixgebouw van de Jaarbeurs en die van het vlakbij gelegen restaurant de Pepperbox, en voorzag hij winkels in meer verfijnde artikelen (herenmode, juweliers, maar ook reisbureau Bon Tour) van kasten, deurlijsten, toonmeubels en verdere betimmeringen. De 'Kerkmeubelen' in de oude naam van de firma vervielen en bij het nieuwe Kocken-logo stond: 'Interieur Betimmeringen'.

Vererende opdrachten

Een laatste katholiek karwei was het vervaardigen van het altaar met annexen in de Irenehal tijdens het pausbezoek. Het deed maar één keer dienst, op zondag 12 mei 1985. Te vrezén valt dat het maar weinig aandacht heeft gekregen, want het was de avond van de grimmige rellen rond het Jaarbeursgebouw, die aan de viering vooraf gingen. De opdracht kwam binnen op 30 april, op 8 mei moest alles op dat grote podium klaar zijn: altaar, ambo (liturgische lezer), zetel van de paus, zitplaatsen voor elf concelebranten, wier aantal in de loop der dagen steeds toenam. Niet alleen de 25.000 deelnemers aan de eucharistieviering konden het resultaat zien, ook televisiekijkers over heel de wereld.⁹ Kocken vond het een vererende opdracht en toonde de auteur nog vorig jaar met trots een bedankbrief van het aartsbisdom, dat voor die viering verantwoordelijk was.

Ook de keuken van de atoomvrije kelder voor de koningin kwam uit zijn werkplaats.

Het bedrijf had op zijn hoogtepunt acht vakmensen in dienst. Sommige werknemers bleven lang: 25, 30, een enkeling zelfs 40 jaar. Andere vonden hun eigen weg als zelfstandige ondernemers die hun ambachtelijke vaardigheid en technische vindingrijkheid bij baas Kocken hadden opgedaan. Aan een van die werknemers, Johan Sueters, werd het bedrijf verkocht in september 1994, toen Ton Kocken, wiens naam voor het bedrijf werd gehandhaafd, 65 werd. Op 1 maart 2008 verhuisde het naar Maartensdijk en kreeg het de naam van de nieuwe eigenaar. De fabriek tussen de Vlasstraat en de Biltse Grift werd afgebroken, ook Jozef van Smakt ruimde het veld, en op de opengevallen ruimte verzezen nieuwe woningen.

Noten

- 1 De genealogische gegevens zijn ontleend aan het *Familieboek Willem Kocken & Alida Oostveen*, samengesteld door Jos Kocken (Privé-uitgave, Nijmegen 1999). Daarin ook gegevens uit de bedrijfsgeschiedenis, 4-8, 11-12 en 31.
- 2 De familieoverlevering wil dat vanuit deze Bakkerspoort de Utrechtse sprits is gelanceerd. *Familieboek 4*.
- 3 Bijvoorbeeld in de kapel van de begraafplaats St. Barbara aan de Prinsesselaan.
- 4 Firmanaam op het diploma van de *Gesellenprüfung*, Kevelaer 17 april 1904. Bedrijfsarchief Kocken in HUA.
- 5 Foto van de huwelijksaankondiging in het *Familieboek 9*.
- 6 Paul van Meegeren 'Smakt. Jozef', in: *Bedevoarten in Nederland 3* (Amsterdam/Hilversum 2000) 935-945.
- 7 Mondelinge informatie van Jos Kocken, 11 mei 2017. Het tableau is thans in het bezit van een dochter van Ton Kocken.
- 8 Interview met A.F. C. (Ton) Kocken te Utrecht op 26 juni 2017. Aan dat gesprek zijn ook bijzonderheden ontleend over de naoorlogse geschiedenis van het bedrijf. Ton Kocken overleed op 17 september 2017. Een lijst met data van werkzaamheden, namen van opdrachtgevers en hun betalingen is te vinden in het bedrijfsarchief dat inmiddels is overgedragen aan Het Utrechts Archief.
- 9 E. de Jong, 'De liturgische vieringen tijdens het pausbezoek aan Nederland', *Tijdschrift voor Liturgie* 70 (1986) 177-184.

De eerste uitvoering van de Pepperbox op het Jaarbeursplein.

Bouw van het pausaltaar in de Irenehal, mei 1985. Rechts ervoor Ton Kocken en zijn vrouw.

Historie Utrecht in het kort(st)

Met de groeiende populariteit van Utrecht als toeristische bestemming neemt ook de behoefte aan handzame informatie over de geschiedenis van de stad toe. Eind vorig jaar zijn er twee beknopte historische overzichten verschenen die in dat gemis voorzien. Drie topdeskundigen, te weten Renger de Bruin (conservator stadsgeschiedenis Centraal Museum), René de Kam (op dat moment coördinator publieksbereik erfgoed bij de gemeente, nu opvolger van De Bruin) en Kaj van Vliet (rijks- en gemeentearchivaris Het Utrechts Archief) tekenen met *Utrechts verleden in vogelvlucht* voor een herziene en fors aangevulde versie van *Twintig eeuwen Utrecht. Een korte geschiedenis van de stad* (1999, herzien 2007). De belangrijkste aanvullingen betreffen uiteraard de 21e-eeuwse geschiedenis én - dankzij veel archeologische ontdekkingen in Leidsche Rijn, Hoograven en De Uithof - de prehistorie, de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Ook de gebiedsuitbreiding van de stad - sinds 2000 bijna twee keer zo groot - betekent méér geschiedenis. De 'vogelvlucht' is ruim en mooi geïllustreerd, toegankelijk geschreven en niet alleen voor de geïnteresseerde bezoeker, maar voor iedere Utrechter die een overzicht wil hebben van de geschiedenis van zijn woonstad onmisbaar. Nu is het wachten op een herziene en uitgebreide versie van de 'grote stadsgeschiedenis' van Utrecht, het uit 2000 stammende *Een paradijs vol weelde*.

René de Kam is ook de auteur van een tweede beknopte historie van de stad in de bekende 'voor Dummies'-serie. Dit boekje op broekzakformaat biedt half zo veel tekst, nauwelijks foto's en is wat populairder verwoord.

Renger de Bruin, René de Kam en Kaj van Vliet, *Utrechts verleden in vogelvlucht*. Utrecht, Uitgeverij Matijds, 2017. ISBN 978 90 5345 529 6. 152 blz., € 14,95.

René de Kam, *De kleine Geschiedenis van Utrecht voor Dummies*. Amersfoort, BBNC Uitgevers, 2017. ISBN 978 90 453 5335 7. 151 blz., € 8,99.

De wereld van Pyke Koch

Nog tot en met 18 maart is in het Centraal Museum de tentoonstelling 'De wereld van Pyke Koch' te zien, waarin zijn werk gepresenteerd wordt in relatie tot dat van Nederlandse tijdgenoten als Carel Willink, Raoul Hynckes en Charley Toorop, en vertegenwoordigers van de Duitse *Neue Sachlichkeit* als Georg Grosz en Christian Schad. Veel aandacht is er voor de maatschappelijke en politieke context van het interbellum, de periode waarin Kochs enkele van zijn meest bekende en meest spraakmakende werken schilderde. Dezelfde thema's staan centraal in het gelijknamige boek uitgegeven naar aanleiding van de tentoonstelling. Na een korte, persoonlijke bijdrage van Kochs kleinzoon Andreas Koch, dat duidelijk maakt dat zijn grootvader in alle opzichten een bijzondere man was ('Zoiets als een middenweg leek voor Pyke niet te bestaan'), volgen

drie lange hoofdstukken. Roman Koot beschrijft de ontwikkeling van Koch als student en als kunstenaar in Utrecht, biografe Mieke Rijnders werpt een genuanceerd licht op Kochs politieke opvattingen (zoals zijn sympathieën voor de 'Dietsche' gedachte en het Italiaanse fascisme) en (kunst)politieke daden en Marja Bosma analyseert zijn oeuvre vanaf 1940 tot zijn dood in 1980 en laat zien hoezeer hij geïnspireerd werd door meesters uit de vroege Italiaanse renaissance.

Andreas Koch e.a., *De wereld van Pyke Koch*. Zwolle, WBOOKS, 2017. isbn 978 94 625 8238 5. 128 blz., € 24,95.

Utrecht en de Grote Oorlog

Bij het herdenken van 100 jaar begin en (dit jaar) 100 jaar einde van de Eerste Wereldoorlog lijkt, gezien de vele publicaties, pas duidelijk geworden hoeveel gevolgen die oorlog ook heeft gehad voor het neutrale Nederland. De in 2001 opgerichte Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog speelt een belangrijke rol bij het vergroten van de kennis in Nederland over de Grote Oorlog. Dat doet ze onder andere door het uitbrengen van bundels over de lokale geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog. Als zesde in die reeks is Utrecht aan de beurt. In *Utrecht en de Eerste Wereldoorlog* zijn in totaal 30, eerder verschenen en nieuwe, artikelen gebundeld rond de thema's 'mobilisatie en leger', 'vluchtelingen', 'de oorlog lokaal' en 'gemengde berichten'. Naast het volledige, over de bundel verspreide themanummer uit 2008 van dit tijdschrift, zijn er bijdragen over onder andere oproerige soldaten in de stad Utrecht, de Utrechtse jaarbeurs, de basis Soesterberg en Belgische vluchtelingen in Hoogland, IJsselstein, Baarn en Soes. Bijzonder zijn de mobilisatieherinneringen van J.G. Imhof, tijdens de oorlog compagniecommandant en later scheikundeleraar in Utrecht, door hem zelf in 1949 in een privé-publicatie uitgegeven en nu voor het eerst herdrukt.

Henk van der Linden en Jos van Raan (redactie), *Utrecht en de Eerste Wereldoorlog*. Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, 2017. ISBN 978 94 6338 149 9. 517 blz., € 24,95.

HC van voorbeeld tot schrikbeeld

Vanaf eind jaren jaren waren bestuurders van steden als Utrecht ervan overtuigd dat grootschalige vernieuwing van de binnenstad noodzakelijk was om de groeiende automobiliteit en grote vraag naar kantoren en winkels de ruimte te geven. Machtige projectontwikkelaars zoals Bredero in Utrecht speelden daarop in en ontwikkelden toekomstvisies die aanvankelijk door politiek, een groot deel van het publiek en de pers enthousiast onthaald werden. Op het moment dat projecten als Hoog Catharijne, na jarenlange voorbereiding en besluitvorming, gerealiseerd werden, keerden buurtbewoners en jonge activisten zich er echter tegen, omdat ze ten koste gingen van aloude binnenstadfuncties als ontmoeting, cultuur en recreatie. Voor zijn promotieonderzoek

onderzocht Tim Verlaan de rol die bestuurders, projectontwikkelaars en burgers speelden bij de modernisering van en het denken over de toekomst van de Nederlandse binnensteden tussen 1950 en 1980. Dat deed hij aan de hand van drie casestudies: het plan-Nervi van Zwolsman in Den Haag, enkele kantoor- en hotelcomplexen in Amsterdam en Hoog Catharijne, het stationsgebied-renovatatieplan van Bredero en zijn projectontwikkelingstak Empeo. In een mooi verzorgde en weloverwogen geïllustreerde publieksbewerking van het proefschrift concludeert Verlaan dat opnieuw een krachtig burgerinitiatief gewenst is. Dat moet voorkomen dat de bestaande kracht van de Nederlandse binnensteden - de rijke menging van functies - ondermijnd wordt door een toeristische monocultuur zoals in Amsterdam aan het gebeuren is. Utrecht is gewaarschuwd! *Tim Verlaan, De ruimtemakers. Projectontwikkelaars en de Nederlandse binnenstad 1950-1980. Nijmegen, Uitgeverij Vantilt, 2017. ISBN 978 94 6004 346 8. 216 blz., € 24,50.*

Bilthoven 1917 - 2017

Vorig jaar werd het 100-jarig bestaan van Bilthoven (dorpskern binnen de gemeente De Bilt) gevierd. Directe aanleiding voor het ontstaan van Bilthoven was de komst in 1863 van een treinhalteplaats op de spoorlijn Utrecht - Amersfoort / Zwolle. Later volgden verbindingen met Baarn (1898) en Zeist (1901) waardoor het goed bereikbare Bilthoven aantrekkelijk werd als vestigingsplaats voor rijke stedelingen. De vele villa's in het dorp getuigen daar nog van. De naam Bilthoven kwam pas in 1917 in gebruik, vandaar de centenniumviering in 2017. De Historische Kring D'Oude School bracht ter gelegenheid van zijn 25-jarig bestaan een fors boek uit over 100 jaar Bilthoven beginnend bij de groei vanaf het station in steeds verder verwijderde villaparken (vooral ten noorden van de spoorlijn). Volgende hoofdstukken handelen over de naamgeving en bevolkingsgroei, Jaglust, het 'huis van de gemeente', Bilthoven ten zuiden en ten noorden van de spoorlijn, markante inwoners, de Biltse natuur en Bilthoven in de Tweede Wereldoorlog. Dat er veel interesse bestaat voor deze lokale geschiedenis blijkt uit het snel uitverkocht raken van de eerste druk. Voor niet-Bilthovenaren zal de informatie vaak wat al te gedetailleerd en te veel bouwhistorisch zijn, maar daar staan boeiende verhalen, bijvoorbeeld over de Villa Oase en zijn bewoners of over de historie van Het Nieuwe Lyceum tegenover. *Wim Krommenhoek en Leo van Vlodorp, Honderd jaar Bilthoven 1917-2017. [De Bilt], Historische Kring D'Oude School, 2017. 327 blz., 2e druk, € 19,95, te bestellen via info@bilthovenseboekhandel.nl*

Riant wonen in het groen

Sinds 2006 vormen Amerongen, Doorn, Driebergen-Rijsenburg, Leersum en Maarn de gemeente Utrechtse Heuvelrug. Die gemeente is - iedereen die er wel eens gefietst of gewandeld heeft zal het weten - rijk aan buitenplaatsen en landgoederen. Die liggen vooral gegroepeerd langs de Driebergseweg en in het verlengde daarvan de N225 tot

aan Amerongen, de N227 tussen Doorn en Maarn en de Langbroekdijk. In een mooi uitgegeven boek worden de 44 buitenplaatsen binnen de gemeentegrenzen beschreven en komen steeds de geschiedenis, aanleg, bebouwing en huidige situatie aan bod. Ook wordt van iedere buitenplaats vermeldt of het park of een deel daarvan openbaar toegankelijk is. Aan die korte beschrijvingen gaat een korte geschiedenis van buitenplaatsen op de Utrechtse Heuvelrug vooraf, lopend van 13e-eeuwse kastelen tot 20e-eeuwse landhuizen. Er is jammer genoeg voor gekozen om alleen kleurenfoto's op te nemen van het tegenwoordige aanzicht van gebouwen en parken (en met de kleurverzadiging lijkt vaak wat misgegaan).

Een deel van de buitenplaatsen langs de Driebergsestraatweg wordt ook beschreven in het begin vorig jaar verschenen *Aan de Stichtse Lustwarande* van Annet Werkhoven dat ook veel historisch beeldmateriaal bevat (aangekondigd als eerste deel van een reeks waarin zoveel mogelijk landgoederen villa's in de lustwarande besproken zullen worden). Een vergelijking van de hoofdstukken over dezelfde buitens leert dat Werkhoven de bouwhistorie minder uitputtend beschrijft, maar meer aandacht heeft voor de geschiedenis van de bewoners en hun beleving van het riant wonen in het groen.

Anne van Rooij- van Wijngaarden, Buitenplaatsen op de Utrechtse Heuvelrug. Utrecht, Matrijs, 2017. ISBN 978 90 5345 527 2; 144 blz. € 19,95.

Ook verschenen

Leen Alberts e.a. (redactie), **Flehite. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2017**. [Amersfoort], Stichting Flehite Publicaties, 2017. ISSN 1567 7532. 176 blz. € 18,90. Met bijdragen over een herontdekt 17e-eeuws altaarstuk, kunsthandel en meubelfabriek J.G. Fontein, gereformeerde Amersfoortse emigranten, de overstromingen van het Eemland in 1916, Amersfoortse drukkers en boekhandelaren 1740-1900, de familie Van der Maath en het stadsbestuur en jaaroverzichten monumentenzorg en archeologie.

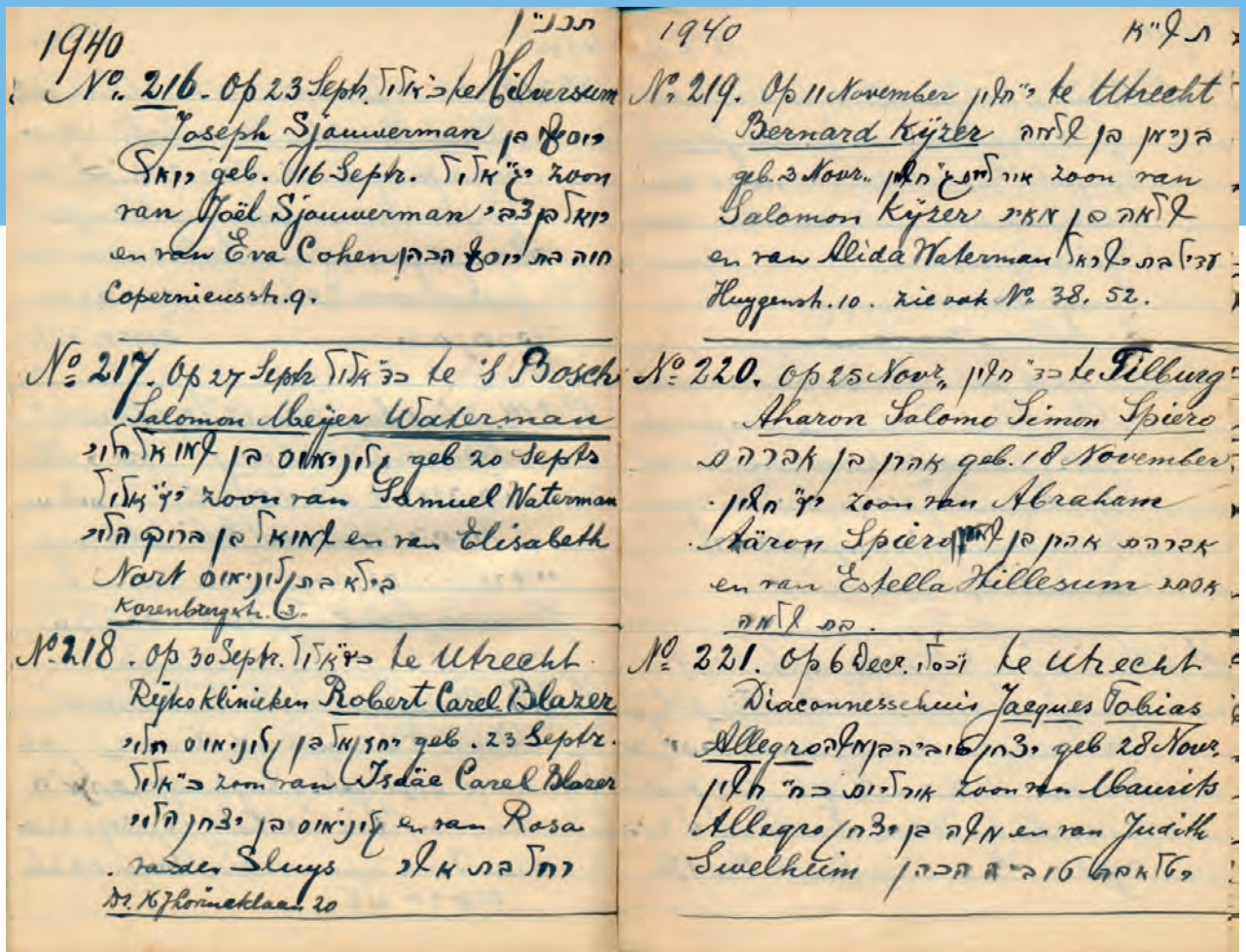
Ronald Giphart (samenstelling en inleiding), **Stad van zachte idioten**. Amsterdam, Thomas Rap, 2017. ISBN 978 94 004 0724 4. 352 blz. € 19,99. Lekker bundel met bijna 90 verhalen, columns, romanfragmenten en gedichten waarin 'Utrecht een al dan niet bescheiden rol speelt als aanjager van de gebeurtenissen of gedachtestroom'.

Martin Groenewold, **HENK. Het levensverhaal van Henk Westbroek**. [Beilen], Pharos uitgevers, 2017. ISBN 978 90 79399 93 2. 328 blz., € 19,90. Vooral op gesprekken met hem zelf gebaseerde levensgeschiedenis van de Utrechtse zanger, dj, socioloog, politicus, columnist, café-uitbater en tv-presentator.

W.J. op 't Hof en F.W. Huisman, **Hendrik Versteeg (1630-1673). Een nader-reformatorische uitgever, werkzaam in Utrecht van 1654-1672**. Amstelveen, EON Pers, 2017. ISBN 978 90 772 46 78 8. 109 blz. € 13,- (incl. porto); bestellen via wjophof@kliksafe.nl). Beschrijving van leven en werken van de Utrechtse uitgever van vroomheids geschriften Hendrik Versteeg. Met een geannoteerde fondslijst van 59 uitgaven.

סְכִינִיבוּ יָנִיב, תִּירֶב תּוֹאֵל הִיָּהוּ; סְכִתְלָרַע רֶשֶׁב תֵּא, סְתִלְמִנוּא.
סְכִיתְרַדֵּל-רַכֵּז-לֶכְ סְכֵּל לֹוּמִי, סִימִי תִנְמֶשׁ-וְבוּ.

(Genesis 17: 11-12)

Bladzijden beschreven in 1940 uit het besnijdenisboekje van Louis H. Frijda.

‘Een joodse plicht tot in den dood’

Louis H. Frijda, besnijder te Utrecht

Louis Hartog Frijda was van 1927 tot 1943 de mohel (besnijder) van Utrecht, maar ook ver daarbuiten verrichtte hij besnijdenissen van joodse jongetjes. Zijn ‘besnijdenisboekje’ is bewaard gebleven en onlangs door zijn kleinzoon vertaald en toegelicht. Frijda bleef in de oorlogsjaren zijn ‘plicht’ vervullen, ook toen de meeste Utrechtse joden al waren ondergedoken of gedeporteerd.

Louis H. Cohen

Gepensioneerd biochemicus die vooral wetenschappelijk onderzoek heeft verricht. Was enige jaren voorzitter van de Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie en houdt zich al sinds zijn jeugd bezig met familieonderzoek.

Alle illustraties zijn afkomstig uit de collectie van de auteur, tenzij anders vermeld.

Louis Frijda met zijn auto, Utrecht 1932

‘11. U moet het vlees van uw voor-
huid laten besnijden en dat zal een
teken zijn van het verbond tussen
Mij en u. 12. Elke zoon van acht dagen
oud, al wie mannelijk is, moet besne-
den worden, al uw generaties door’
(Genesis 17: 11-12).

Door de eeuwen heen werd elk joods
jongetje door een ervaren *mohel*
(zoals de besnijder in de joodse
gemeenschap wordt aangeduid) op
de achtste dag van zijn jonge leven
van zijn voorhuid ontdaan. Hiermee
onderscheidde deze bevolkingsgroep
zich nadrukkelijk van zijn omgeving.
Speciaal hiervoor opgeleide mannen
kweten zich van deze taak. Natuur-
lijk werden ze voor deze plicht niet
betaald; de eer was hun beloning
en de *mohel* stond in aanzien bij de
joodse gemeenschap.

Vertegenwoordiger sterke drank

Dit gold ook voor Louis Hartog Frijda
(1885-1943). Toen hij zich in 1914 op
zijn 28e samen met zijn jonge bruid
Mietje Leverpoll aan de Krugerstraat
in Utrecht vestigde, was dat nog
niet aan de orde. Hoewel orthodox
joods opgevoed in de kleine joodse
gemeenschap van Veenendaal¹, was
hij hoofdzakelijk in wereldlijke zaken
geïnteresseerd. Hij was zeer actief,
als lid en als bestuurder, in het Veen-
endaalse verenigingsleven zoals in de
schietvereniging, een zangclub en een
gymnastiekvereniging. Ook was hij
een fervent motorrijder.

Zijn werk had al evenmin met het
Jodendom van doen: afkomstig uit
een familie van slijters in sterke drank,
was hij vertegenwoordiger en later

hoofdvertegenwoordiger van de
Schiedamse Distilleerderij ‘De Vink’
van de Firma Visser en Co.

Na vestiging in Utrecht bleek Louis
steeds meer belangstelling te ont-
wikkelen voor het reilen en zeilen
van de veel grotere joodse gemeente
aldaar.² Hij vervulde bestuursfunc-
ties in verschillende commissies en
was sterk betrokken bij de discus-
sie over restauratie, verbouwing of
nieuwbouw van de synagoge aan de
Springweg. Frijda was gelukkig met
het uiteindelijke resultaat: archi-
tect Harry Elte³ kreeg de gelegen-
heid om een geheel nieuw gebouw
in art-deco-stijl te realiseren. Bij de
feestelijkheden rondom de inwij-
ding eind 1926 staat Frijda op een
foto tussen de notabelen, die bij
de nieuwbouw betrokken waren.⁴
Frijda, zijn vrouw en hun twee kin-
deren waren toen inmiddels vlakbij

komen wonen, op de Schröder van
der Kolkstraat 1. Van het fraaie interi-
eur van dat huis en van de synagoge
maakte hij verschillende foto’s toen
hij een paar jaar later gegrepen werd
door de hobby fotografie.

Orthodoxe gedachten

Zijn geestelijke joodse leven werd
met de jaren intenser en vromer.
Dat blijkt onder andere uit zijn lid-
maatschap - vanaf de oprichting in
Nederland in 1925 - van de orthodoxe
vereniging *Agoedas Jisroël* (Bond
van Israël). Hij werd het jaar daarop
meteen bestuurslid van de nieuwe
Utrechtse afdeling. Deze beweging
was in 1912 in het Silezische Kattowitz
opgericht door wetsgetrouwe joden
die een dam wilden opwerpen tegen
de groeiende secularisatie. Ze waren
voor herstel van het traditionele
Jodendom, gebaseerd op de waarden

Besnijdenisboekje

Louis Hartog Frijda (1885-1943), grootvader van de auteur, liet een nauwkeurige beschrij-
ving van zijn werkzaamheden als besnijder in Utrecht en omstreken na. Het feit dat na de
oorlog de Utrechtse joodse gemeenschap sterk is gedecimeerd en van zijn indrukwekkend
aantal van 247 besnijdenissen nu geen weet meer heeft, was voor de auteur van dit artikel
aanleiding om zijn besnijdenisboekje te bewerken. Alle besnijdenissen zijn gedetailleerd en
goed leesbaar door Frijda gedocumenteerd, maar omdat de joodse namen en data in het
Hebreeuws geschreven zijn, zijn die vertaald en van uitleg voorzien. Tevens zijn bijlagen
toegevoegd over de besnijdenissen in het algemeen en die van Louis Frijda in het bijzonder,
over de joodse kalender en over het gebruik van joodse namen. Daarnaast is nagegaan wat
er met de jongetjes in de oorlog is gebeurd. Dat laatste komt ook aan de orde in de levens-
beschrijving van L.H. Frijda, die, geïllustreerd met een aantal foto’s, aan de bewerking van
zijn besnijdenisboekje is toegevoegd. Dit artikel is daarop gebaseerd. Een exemplaar van
deze bewerking van het besnijdenisboek van Louis H. Frijda, met bijlagen en levensbe-
schrijving, is te bestuderen in Het Utrechts Archief.¹³

Autoriteiten bij de inwijding van de Utrechtse sjoel (=synagoge) in 1926. Uiterst rechts de architect Harry Elte. Louis Frijda staat op de verhoging middenin, derde van links.

□ UIT GANS, MEMORBOEK

van Thora en Talmoed. Zijn orthodoxe gedachten blijken ook uit een aantal geschriften van zijn hand. Typerend is de opdracht die hij in het Hebreeuws schreef in het cadeau voor zijn zoon Izak voor zijn Barmitswa⁵ op 21 januari 1928. Hij gaf hem het Oude Testament (de 'Vijf Boeken Mozes') en schreef daarin: 'Mijn zoon, vertrouw op God met heel je hart en leun niet op je verstand. Dan zal je de vrees voor de heer begrijpen en zal je de kennis van God vinden.⁶ - Deze "Vijf Boeken Mozes" heb ik aan mijn zoon Izak geschonken op de dag van zijn Barmitswa op de heilige sjabbat parasja Wa'era, 28 Tewet 5688.'

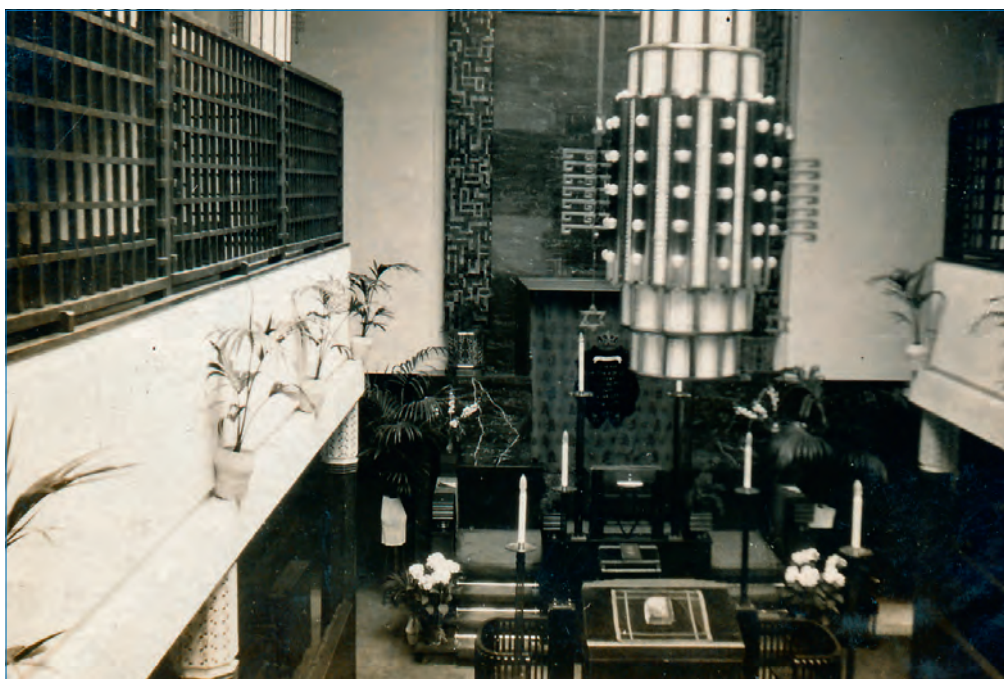
Om zijn orthodoxe levenshouding nog meer in dienst van de joodse gemeenschap van Utrecht te stellen begon hij in 1927 de opleiding voor *mohel*. Hoewel de joodse gemeente gestaag groeide, was er in de tien jaren daarvoor geen *mohel* in Utrecht woonachtig en werden de jongetjes besneden door besnijders van elders. Frijda kreeg zijn opleiding van de in de joodse gemeenschap bekende en ervaren Amsterdamse leraar-*mohel* Jesaja Lissauer en na een aantal proef-besnijdenissen in Amsterdam werd hij door het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap aan het eind van dat jaar als *mohel* aangesteld.

247 besnijdenissen

In de vijftien jaar daarna heeft hij meer dan 90 procent van alle joodse jongetjes die in Utrecht en omstreken geboren werden, besneden.⁷ Het stond een vader vrij om een *mohel* naar eigen keuze voor deze belangrijke gebeurtenis te vragen. Deze keuze werd beïnvloed door voorgaande ervaring en mond-tot-mond reclame. Zo werd Frijda ook veelvuldig elders in het land, tot aan Zuid-Limburg toe, gevraagd om zijn plicht te vervullen. Omdat hij in het gelukkige bezit van een auto was en daar ook graag mee reed, waren dergelijke verre bestemmingen geen bezwaar.

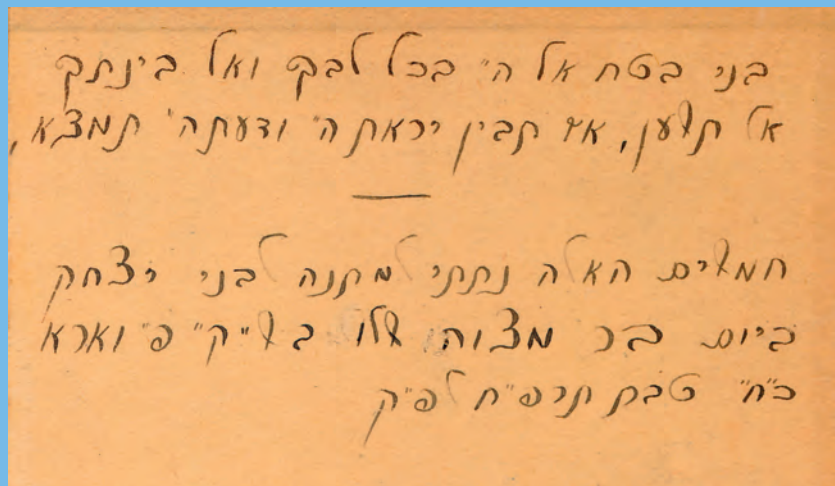
Van de 247 besnijdenissen voerde hij er 130 uit in de stad (118) en provincie Utrecht (12). Slechts vijfmaal was hij actief in Amersfoort, die een 'eigen' *mohel* had. De andere 117 waren verder weg, vooral in Hilversum (32) en verschillende kleinere steden in zuidoostelijke richting, waar men groten-deels van 'import'-besnijders gebruik maakte: Oss (20), Den Bosch (18), Nijmegen (4), Eindhoven (3), Zaltbommel (3), twee maal in Roermond, Rossum, Tilburg en Vught en een maal in Arnhem, Boxmeer, Cuijk, Culemborg, Sittard, Veghel, Venlo, Winterswijk en Zevenaar.

In zijn besnijdenisboekje noteerde hij ook zorgvuldig de gezondheidstoestand van het kind. Dat was van belang voor de beslissing of de besnijdenis op de achtste dag kon plaatsvinden. Alleen bij bedreiging daarvan werd de besnijdenis uitgesteld. Dat gebeurde 41 van de 247 keer; mogelijk aan de hoge kant omdat er nogal

Interieur van de synagoge aan de Springweg in 1930

□ FOTO LOUIS H. FRIJDA

Opdracht van Louis H. Frijda aan zijn zoon
Izak in zijn barmitswa-cadeau, 1928.

wat besnijdenissen in de verschillende Utrechtse ziekenhuizen, bij hem om de hoek, hebben plaatsgevonden. De meeste besnijdenissen werden echter bij de familie thuis uitgevoerd, meestal in aanwezigheid van de naaste familie. Frijda gaf dan een schriftelijk instructie voor de voorbereidingen en de nabehandeling om zo hygiënisch en steriel mogelijk te kunnen werken. Indien aanwezig had de grootvader van het jongetje een bijzondere rol: hij mocht het tijdens de plechtigheid vasthouden. De moeder was meestal niet of op de achtergrond aanwezig, omdat zij de gebeurtenis, ondanks het religieuze belang, niet als plezierig ervoer. Hoewel volgens de joodse wet een kind joods is als de moeder joods is, maakte Frijda toch ook steeds een aantekening als de vader niet-joods bleek te zijn. Het totaal van 257 besnijdenissen is indrukwekkend, maar lijkt verdeeld over 16 jaar met een gemiddelde van 15 tot 16 per jaar goed te doen. Toch kon het gebeuren dat er meer dan twee besnijdenissen in één week plaatsvonden en zelfs vier keer twee op dezelfde dag (7 juni 1933, 8 september 1936, 22 augustus 1938 en 29 februari 1940). En dat allemaal in combinatie met zijn gewone werk.

Anti-joodse maatregelen

De joodse gemeenschap in Utrecht kreeg al snel na de inval van de Duitsers in mei 1940 met anti-joodse maatregelen te maken. Ter 'beveiliging' van de kustlijn werden alle Duitse en andere buitenlandse joden, woonachtig in de kuststreek naar

Utrecht overgebracht, die zo in één klap 400 personen groter werd. Werden er bij hen jongetjes geboren, dan deed Louis Frijda natuurlijk ook hun besnijdenis.

Het verbod op kosjer slachten in augustus van dat jaar trof vooral de orthodox levende joden⁸, maar de maatregelen werden algemener toen iedereen in oktober een brief thuis kreeg met het dringende verzoek een Ariër- of niet-Ariër-verklaring in te vullen en te ondertekenen. Hiermee werd de eerste stap op de weg naar isolatie van de joden gezet. Daar de anti-joodse maatregelen in kleine stapjes

werden ingevoerd, ging het joodse leven in eerste instantie zo goed en zo kwaad als het ging gewoon door. Dus ook de besnijdenissen. In de eerste twee oorlogsjaren voerde Louis er 28 uit, grotendeels in Utrecht en directe omgeving, maar toch ook nog acht keer wat verder weg in Hilversum, Den Bosch en Tilburg.

In 1942 werd het leven een stuk moeilijker. Anti-joodse maatregelen namen in aantal en ernst steeds grotere vormen aan. De verplichting om een gele ster te dragen maakte het joods-zijn in de openbare ruimte voor iedereen nadrukkelijk zichtbaar. Daarna

Mohel Louis Frijda met zijn leraar-mohel Jesaja Lissauer (links), Utrecht 1930.

25-jarig huwelijksfeest van Louis Frijda en Mietje Leverpoll 29 februari 1939 op de Schröder van der Kolkstraat 1 in Utrecht. Het bruidspaar zit achterin links en rechts van hun dochter Ro. Links van Mietje staat zoon Ies. Driekwart van de aanwezigen zal enkele jaren tijdens de oorlog vermoord worden.

werden deportaties onder het mom van 'werkverruiming in het oosten' steeds normaler. Om te suggereren dat het allereerst buitenlanders betrof, werden in februari van dat jaar 150 statelozen vanuit Utrecht naar Westerbork⁹ overgebracht. Hetzelfde lot ondergingen dertig kinderen van vluchtelingen, die in het joodse weeshuis op de Nieuwegracht gehuisvest waren. Maar toen in augustus de eerste twee groepen Utrechtse joden naar Westerbork werden gestuurd, was het duidelijk, dat ook de Nederlandse joden aan de beurt waren. De vertegenwoordiger van de Joodse Raad in Utrecht¹⁰ had toestemming om een ieder, die zijns inziens onmisbaar was voor de Joodse gemeenschap, een vrijstelling, een *Sperre*, te verstrekken. Omdat er nog steeds joodse jongetjes besneden moesten worden, kreeg Louis Frijda voor zichzelf en zijn gezin zo'n papier op zak. In de eerste helft van dat jaar vervulde hij zes keer zijn religieuze plicht, drie besnijdenissen in Utrecht, maar ook nog twee in Eindhoven en een in Amersfoort. Naar aanleiding van de deportatie van de Utrechtse joden in augustus nam het aantal onderduikers drastisch toe. Op de valreep was er die maand nog één besnijdenis, maar daarna in 1942 niet meer.

Onderduik en deportatie

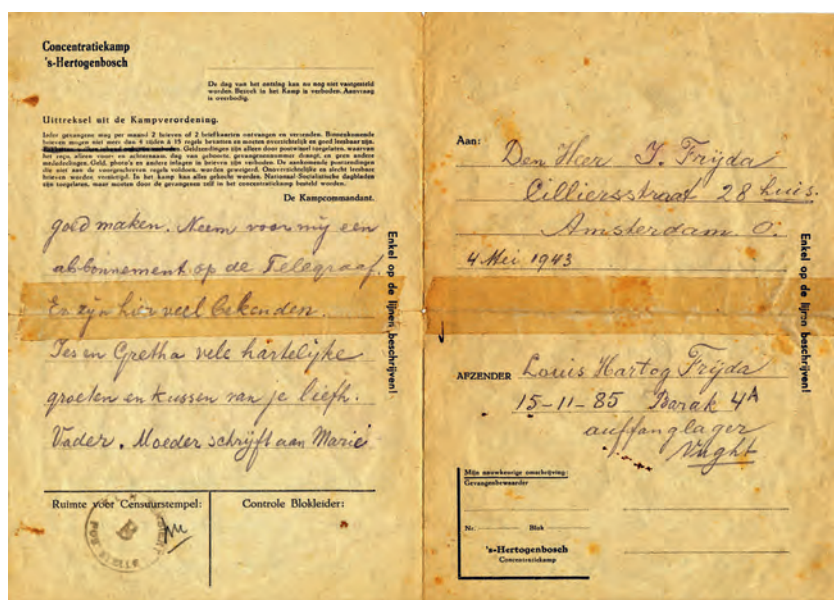
Met een bijzondere ontwikkeling uit die tijd kreeg ook het gezin Frijda te maken. Vele jonge geliefden voelden de urgentie om te trouwen, enerzijds om samen onder te duiken, anderzijds om te proberen deporta-

tie te vertragen of, als het niet anders kon, samen af te reizen. Daarom trouwde zoon Izak Frijda met Gretha Cohen op 29 juli 1942 bij haar thuis in Amsterdam. Dochter Ro Frijda wilde onderduiken, maar niet zonder haar verloofde Barend Cohen uit Leeuwarden. Daarom trouwden zij in augustus van dat jaar, nu op de Schröder van der Kolkstraat 1, onder toezicht van broer Izak als rabbijn en Louis als vader en getuige. Daarna doken ze samen onder.

Frijda wilde niet onderduiken. Hij dacht dat hij dat niet zou uithouden. Bovendien wilde hij zijn plicht als *mohel* niet verzaken als hem daarom zou worden verzocht. En inderdaad, ondanks de bizarre omstandigheden gebeurde dat op 25 februari 1943.

Hij vermeldde het adres niet in zijn besnijdenisboekje en wist niet dat de vader wel aangifte van geboorte van zijn zoontje bij de Burgerlijke Stand had gedaan. Waarom de vader dit risico heeft genomen, terwijl het merendeel van de Utrechtse joden al was gedeporteerd of ondergedoken, is niet duidelijk. Toen Louis het kennisgevingsformulier van deze besnijdenis dezelfde dag nog ter registratie bij de Joodse Gemeente aan de Springweg inleverde, bleek opperrabbijn Tal ook al ondergedoken.¹¹

Toen in de nacht van 10 op 11 april 1943 de laatste 45 mensen naar Amsterdam werden overgebracht, waren er ook geen joodse functionarissen meer nodig. Dus was het onvermijdelijk dat alle *Sperren* werden opgeheven. Dat

Laatste briefje van Louis Frijda vanuit kamp Vught aan zijn zoon Ies en schoondochter Gretha in de Transvaalbuurt in Amsterdam, geschreven tien dagen voor zijn dood.

Urn-monument ('Mausoleum') in het vernietigingskamp Sobibor

□ FOTO DYLAN KRISTINE

gebeurde op 22 april, waarna deze functionarissen zich in kamp Vught moesten melden. Zo geschiedde ook met Louis en Mietje. Zij kregen daar slecht te eten en moesten in de schoonmaakdienst werken, zoals blijkt uit hun laatste, uit Vught verzonden briefjes. Louis schreef op 4 mei aan zoon Izak en schoondochter Gretha, die toen in de Transvaalbuurt in Amsterdam verbleven. Hij schreef onder andere dat hij in Vught een langer verblijf verwachtte. De teleurstelling moet dan ook heel groot zijn geweest, toen Mietje en Louis en velen met hen al een paar dagen later, op 9 mei, overgebracht werden naar Westerbork. Ook daar was het verblijf van korte duur. Op dinsdagmorgen 11 mei vertrok de trein vanuit Westerbork, die na een verschrikkelijke tocht op 14 mei in Sobibor aankwam. Daar werden ze meteen na aankomst vermoord. Hun as rust met dat van vele tienduizenden in de kolossale urn, die na de oorlog daar als monument is opgericht.

Van de 244 besnedenen, die in 1940 in leven waren hebben 106, bijna 44 procent, de oorlog overleefd. Dit is beduidend hoger dan de 27 procent overlevenden van het totaal aantal joden, dat in 1941 in Nederland verbleef.¹² Hoewel niet systematisch onderzocht, zal het feit, dat kleine baby's en kinderen gemakkelijker dan volwassenen bij anderen ondergebracht konden worden, hiervan een oorzaak zijn geweest. Daarnaast was het studentenverzet in Utrecht zeer succesvol bij het onderbrengen van onderduikers.

Noten

- 1 In 1899: 43 joden op een totaal van 5.345 inwoners. Zie: J. Michman e.a., *Pinkas, Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen 1985) 550.
- 2 In 1899: 852 joden op een totale bevolking van 129.605; Michman, a.w., p. 539.
- 3 Hartog (Harry) Elte Phzn, (1880-1944), architect van de Amsterdamse School, leerling van Berlage. Ontwierp veel voor de joodse gemeenschap zoals de Jacob Obrecht synagoge (1927) en verpleegtehuis De Joodse Invalide op de Nieuwe Achtergracht te Amsterdam (1923).
M.H. Gans, *Memorboek, Platenatlas van het leven der joden in Nederland van de middeleeuwen tot 1940* (Baarn 1971), 494.
- 5 Letterlijke betekenis: zoon van het gebod; de viering van zijn kerkelijke meerderjarigheid op zijn dertiende verjaardag.
- 6 Spreuken van respectievelijk Salomo 3:5 en 2:5.
- 7 Zie de schriftelijke kennisgevingen van de besnijdenissen uitgevoerd in het Ressort Utrecht van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK); HUA, archief Nederlandsch Israëlitische gemeente te Utrecht, inv.nrs. 219 en 220.
- 8 Opperrabbijn Justus Tal heeft zich in Utrecht voor het kosjer slachten ingespannen en slaagde er in om voor een langere periode voor de distributie van kosjer vlees zorg te dragen. Zie: J. Michman e.a., *Pinkas*, 544.
- 9 Kamp Westerbork was een doorgangskamp in de gemeente Westerbork in Drenthe, waarvandaan ruim 107.000 joden en 245 Roma per trein werden gedeporteerd naar concentratie- en vernietigingskampen in Duitsland, Polen en Tsjecho-Slowakije.
- 10 In november 1941 werd het werkgebied van de Amsterdamse Joodse Raad uitgebreid naar geheel Nederland. Bij vele joodse gemeentes werden notabelen als vertegenwoordiger aangesteld. In de provincie Utrecht werd de jurist mr. Alex de Haas als hoofdvertegenwoordiger benoemd.
- 11 Opperrabbijn Tal en secretaris van Gelder ondertekenden dit laatste formulier voor de registratie in het ressortale besnijdenisregister van het NIK pas na de bevrijding op 6 augustus 1945.
- 12 102.000 omgekomenen (L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de 2^e wereldoorlog*, deel 8, Gevangenen en gedeporteerden ('s-Gravenhage 1978) 673) van de in totaal 140.000 joden die in 1941 in Nederland woonachtig waren (J. Presser, *Ondergang, de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* ('s-Gravenhage 1965), deel I, 418).
- 13 Louis H. Cohen, *Het besnijdenisboek (1927-1943) van Louis Hartog Frijda en zijn leven (1885-1943) - Mohel vóór en in oorlogstijd te Utrecht* (Breukelen 2016). HUA, Bibliotheek, cat.nr. 97733 (F2017-14).

Vijf jaar geleden zag de Utrechtse archeoloog Maarten van Deventer in het honk van de scouting *Willem de Zwijger* in Utrecht een historische gevelsteen staan. Hij maakt het bestuur van het Utrechts Gevelteken Fonds attent op zijn vondst van wat een prachtige oude steen met daarop een zwarte klimmende leeuw blijkt te zijn. Nader onderzoek wijst uit dat het de sinds 1903 verdwenen gevelsteen *I(n) DE SWART(E) LEEU(W)* betreft, die eeuwenlang in een huis op de Neude heeft gezeten. Er volgen gesprekken over terugplaatsing van de steen met het bestuur van de Scouting *Willem de Zwijger* en met de heer Theo Burger, de huidige eigenaar van het pand Neude 37, dat momenteel onderdeel uitmaakt van het restaurant *De Beurs*.

De Swarte Leeuw

Een verloren gewaande gevelsteen

Hoe komt een historische gevelsteen in het honk van een scoutinggroep terecht en waar hoort hij thuis?

Over de omzwervingen van een zwarte leeuw en zijn terugkeer naar een gevel op de Neude.

Jaren 30: Wijk C

De steen is voor de scouting *Willem de Zwijger* van grote betekenis. In 1928 wordt de scouting Charles de Foucauld opgericht, die een zwarte leeuw in haar logo voert. In de jaren 1930 vindt een troep verkenners de gevelsteen in een slooppand in Wijk C. Niemand weet hoe hij daar terecht is gekomen. Hij wordt vervolgens de hoeksteen van het in 1938 geopende nieuwe clubhuis, dat de naam *de Zwarte Leeuw* krijgt. De steen heeft de scoutinggroep, die in 1995 fuseerde met de scouting *Willem de Zwijger*, altijd vergezeld en is uiteindelijk meeverhuisd naar het honk in het fort Blauwcapel.

De scoutinggroep *Willem de Zwijger* blijkt bereid de steen af te staan, mits hij wordt teruggeplaatst op de Neude en er een replica voor teruggegeven wordt. Theo Burger is bereid de kosten voor de restauratie en herplaatsing van de steen op zich te nemen.

Maria de Bruijn

Historicus en slavist, was tot haar pensioen werkzaam als docent op de pedagogische academies Rehoboth en Jan van Nassau.

Plaatsing in 1938 van de gevelsteen op het nieuwe terrein van de Charles de Foucauld-scoutinggroep

□ ARCHIEF SCOUTING WILLEM DE ZWIJGER UTRECHT

1624-1629: de leeuw komt

Dat het een 17e-eeuwse steen betreft, heeft niet alleen technisch onderzoek uitgewezen, maar wordt ook bevestigd door de gegevens die te vinden zijn over het huis (nu Neude 37) in de transporten en plechten van de stad Utrecht. In dit register wordt voor het eerst melding gemaakt van het huis *De Swarte Leeuw* op 31 maart 1631. Eigenaresse is dan Annichgen Willems Lobij, weduwe van Pauwels Janss. de Leeuw. Die naam doet vermoeden dat óf Pauwels Janss. zijn naam heeft ontleend aan het huis op de Neude óf dat hij de steen heeft geplaatst en zijn naam aan het huis heeft gegeven.

Het huis is zeker al vanaf het begin van de 17e eeuw in handen van de familie Lobij (ook geschreven als Lobe, Lobi of Lobij van Oostende). Dochter Annichgen Willemsdr. Lobij trouwt op augustus 1624 met Pauwels Janss. (de Leeuw) een *coorncoper* uit Wijck (bij Duurstede). Het huis is op dat moment gezamenlijk bezit van Annichgen en haar zuster Mechtelt.¹

Pauwels Janss. de Leeuw is de zoon van Jan Bartholomeus te Wijk bij Duurstede, die, voor zover is na te gaan, niet de naam de Leeuw voert. De zuster van Pauwels Janss. de Leeuw, Hillichen, die niet lang voor het huwelijk van haar

De Neude met graanverkopers eind 18e eeuw. De trapgevel van De Swarte Leeuw (middelste van de drie) is nog aanwezig en ook de gevelsteen in het midden van de lijst van de eerste verdieping is zichtbaar.

□ PRENT K.F. BENDORP NAAR EEN TEKENING VAN J. BULTHUIS, 1788 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

broer overlijdt (7 juli 1624), wordt echter in haar overlijdensakte Hillichen Jansdr. de Leeuw genoemd; dus ook zij voert de naam De Leeuw. Dat maakt het zeer waarschijnlijk dat het ontwerp voor de steen, die tussen 1624 en 1629 moet zijn geplaatst, is ontleend aan de naam van Pauwels Janss. Wellicht is er, aangezien de Lobij's uit Vlaanderen komen ook een relatie met de Leeuw van Vlaanderen.

Circa 1902: de leeuw verdwijnt

Het huis zal op een voor hen aantrekkelijke locatie hebben gelegen, aangezien de zuidkant van de Neude fungeerde als de zogeheten Lage Korenmarkt. We weten iets over de transacties van Pauwels Janss. de Leeuw, omdat na zijn dood zijn vrouw geld opeist voor geleverd graan. Zo is er op 25 februari 1630 sprake van een procuratie om, desnoods rechtens, haar vorderingen in 's Gravenhage vanwege de

De Swarte Leeuw in 1903 met een lijstgevel, kort voor de verbouwing. Zeer waarschijnlijk is de trapgevel in de eerste helft van de 19e eeuw vervangen en is toen de gevelsteen een verdieping hoger geplaatst.

□ FOTO JOH.A. MOESMAN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De door Richard Wendling gerestaureerde steen

□ FOTO RICHARD WENDLING

levering van haver aan het leger voor 's-Hertogenbosch te innen by enige ruiters onder de compagnieën van de prins en de graaf van Stirum'. Kennelijk heeft Pauwels Janss. de Leeuw niet lang voor zijn dood nog graan geleverd aan het Staatse leger.

Lang hebben zij niet van het huis kunnen genieten. Pauwels Janss overlijdt op 3 augustus 1629. Als adres wordt de Neude genoemd, wat aangeeft dat zij er inderdaad ook wonen.

In de 18e eeuw is het huis in bezit geweest van de koekenbakker van Voorn uit de Schoutenstraat en de families van

der Steen en Clemens, die er echter niet zelf wonen. Het huis heeft tot begin 20e eeuw vooral dienst gedaan als graanpakhuis en als het in 1902 wordt gekocht door de familie Lammerts van Bueren als opslagplaats voor onder andere graanzakken, touw en dekzeil. Na de koop is het huis grondig verbouwd en heeft het een nieuwe gevel gekregen, waarbij de gevelsteen is verdwenen.

In 1996 koopt Theo Burger vier panden aan de Neude, waaronder het voormalige huis *de Swarte Leeuw*, van de familie Hellemans (nakomelingen via een vrouwelijke lijn van de familie Lammerts van Bueren). Ze worden samengevoegd tot een café en restaurant. In 2017 is het restaurant grondig verbouwd.

2017: de leeuw keert weer

Het is in het kader van deze verbouwing dat de gevelsteen met de klimmende zwarte leeuw weer is teruggebracht naar het huis waar Pauwels Janss de Leeuw en zijn vrouw Annichgen Lobij die bijna vier eeuwen geleden in de gevel geplaatst hebben. Die gevel heeft nu wel een totaal ander aanzien. Bij iedere verbouwing is de steen iets hoger geplaatst. In de 17e en 18e eeuw zit hij boven de voordeur. Sinds vermoedelijk het eerste kwart van de 19e eeuw, als de trapgevel wordt vervangen door een lijstgevel, ter hoogte van de tweede verdieping. En na omzwervingen van iets meer dan een eeuw zit de prachtig door Richard Wendling gerestaureerde, en 's avonds fraai verlichte steen nu ter hoogte van de vierde verdieping.

De steen hoog in de gevel van restaurant De Beurs, Neude 37

□ FOTO RICHARD WENDLING

Noot

- 1 W.J.C. van Hasselt (een nakomeling van de Lobé's - een latere schrijfwijze) vermeldt in *Utrecht Voorheen en Thans. Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek* 2 (1815) 97-100 dat de familie afkomstig is uit Vlaanderen, maar zeker al sinds de 16e eeuw tot de welgeboren Maartens- of Martensmannen van Utrecht behoren. In 1527 is er een Willem Willemsz. Lobe (van Oostende) die schout in de Dom van Utrecht is. Zijn zoon Steven Loby heeft in ieder geval twee zonen gehad die Willem heten en waarvan de een drost van Soest en Soestdijk is en de ander schout in de Dom. In welke relatie Willem Willemsz. Lobij, de vader van Annichgen, tot deze familie staat, is niet geheel duidelijk. Dat er een relatie moet zijn, kunnen wij aannemen uit het feit dat ook de vader van Annichgen wordt aangeduid als Lobe van Oostende.

Viering 95 jaar Oud-Utrecht

Alle leden worden uitgenodigd aanwezig te zijn bij de viering van de 95e verjaardag van de Vereniging Oud-Utrecht. Die wordt muzikaal opgeluisterd en vindt plaats op **zondag 11 maart** in Kunstruimte Kuub, Pietersstraat 3 van 16.00 uur (inloop) tot circa 18.00 uur.

Aanmelden kan vanaf 15 februari via www.oud-utrecht.nl (ga naar de agenda en dan 'viering 95e verjaardag'). Deelname is gratis.

Historisch Café

Op **vrijdag 9 februari** vertelt Bert Poortman over de totstandkoming in de 19e eeuw van overheidsgerelateerde bedrijven en dan met name het Utrechtse waterleidingbedrijf. Hij is actief bij de Utrechtse Stichting voor het Industrieel Erfgoed en lid van de Commissie Cultureel Erfgoed van Oud-Utrecht.

Een maand later, op **vrijdag 9 maart**, houdt Wim van Scharenburg een lezing over de geschiedenis van Zuilen van 700 tot 1953 (toen Zuilen ingelijfd werd bij Utrecht). Hij is directeur van het Museum van Zuilen, schreef vier boeken over het dorp aan de Vecht, twee over Werkspoor en 76 (!) boekjes over alle straten in Zuilen.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeenzaal van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40. Zaal open om 16.30 uur. De voordracht begint om 17.15 uur en duurt circa 45 minuten.

Politiek Café

Op **vrijdag 2 maart** organiseert de Commissie Cultureel Erfgoed een politiek café ter gelegenheid van de gemeenteraadsverkiezingen op 21 maart. Alle deelnemende partijen krijgen aan de hand van kritische vragen de kans hun standpunten over het behoud van cultureel erfgoed in de stad toe te lichten. Uit de de onlangs verschenen *Atlas voor gemeenten* blijkt weer eens dat erfgoed bijdraagt aan een vitale door bewoners en bezoekers gewaardeerde stad. De Vereniging Oud-Utrecht heeft duidelijke ideeën voor het erfgoedbeleid en zal de aanwezige (kandidaat-)gemeenteraadsleden confronteren met de voorstellen en aanbevelingen die daaruit voortvloeien.

Het politiek café vindt plaats in de Smeenzaal van het Bartholomeus Gasthuis en duurt van 17.00 tot 18.00 uur (zaal open om 16.30 uur). Toegang is gratis.

Lezing Utrecht en de Grote Oorlog

Op **woensdag 21 maart** houdt Gerard Raven een lezing over de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog voor de provincie Utrecht. Aan de orde komen onder andere de komst en het verblijf van Belgische vluchtelingen, het schaarser worden van levensmiddelen en spanningen als gevolg van de oorlog. Ook bespreekt hij plaatsen van herinnering: nog aanwezige fysieke herinneringen aan de oorlog zoals het Amersfoortse Belgenmonument.

Gerard Raven is historicus en als conservator regionale geschiedenis en hoofd collectie werkzaam bij Museum Flehite in Amersfoort en betrokken bij verschillende historische publicaties.

Aanmelden voor deze lezing kan bij Henk van den Boomgaard, h.boomgaa@xs4all.nl. Kosten € 5,-. Locatie Smeenzaal Bartholomeus Gasthuis, aanvang 19.30 uur.

Lezing over Adriaan Reeland

Op **woensdag 18 april** vindt er een lezing plaats over Adriaan Reland oftewel Hadrianus Relandus, van 1700 tot aan zijn dood in 1718 hoogleraar Oosterse talen in Utrecht. Als 13-jarige ging hij in Utrecht studeren en als 18-jarige promoveerde hij op een dissertatie over de vrijheid van het filosoferen. Een van zijn belangrijkste werken is *De religione mohammedica* (1705) waarin hij een wetenschappelijk verantwoord en onbevooroordeeld beeld van de islam wil geven. Relandus was een onafhankelijk denker en een zeer veelzijdig geleerde die ook naam maakte als cartograaf en Neolatin dichter en een levendige correspondentie onderhield met collega's in binnen- en buitenland. Henk van Rinsum is hoofd van de afdeling onderzoeksondersteuning en bestuurssecretaris van de faculteit sociale wetenschappen. Hij doet onderzoek naar het werk en de invloed van Adriaan Reland.

Aanmelden voor de lezing bij Jaap van Laar, vanlaar123@casema.nl. De entree bedraagt € 5,-. Locatie Smeenzaal Bartholomeus Gasthuis, aanvang 19.30 uur.

Vereniging Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / (06) 347 89 416 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Ledenadministratie NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-) **Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is** wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Website www.oud-utrecht.nl, redactie.website@oud-utrecht.nl

Digitale nieuwsbrief wordt de eerste van alle oneven maanden verspreid, redactie.nieuwsbrief@oud-utrecht.nl. Leden waarvan het emailadres bekend is krijgen deze automatisch toegezonden, aanmelden voor niet-leden kan via www.oud-utrecht.nl/service/contact.

Colofon

91e jaargang nummer 1 / februari 2018 / ISSN 1380-7137 **Tijdschrift Oud-Utrecht** is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht en verschijnt zes maal per jaar in de even maanden **Deadline** agenda nummer 2/2018: 1 maart 2018

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Lig, Marion van Oudehusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Kopij** sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen te vinden op www.oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** kunnen gestuurd worden naar de eindredacteur, Lakenveldestraat 20, 3573 SG Utrecht.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Senefelder Misset, Doetinchem

Losse nummers kosten € 4,50 (themanummers € 7,50) **Verkoopadressen** Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Damplein 9.

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 37,50). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/service/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN **LISMAN**
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl